

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ НОВОГО ЧАСУ

УДК 94(477.82)“15”

А.Блануца

ПАНИ І ШЛЯХТА-ЗЕМ'ЯНИ В СИСТЕМІ ОБІГУ ЗЕМЕЛЬНИХ ВОЛОДІНЬ НА ВОЛИНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVI ст.

В статті з'ясовано обіг і співвідношення князівського і панського землеволодіння до інших груп шляхти в Луцькому повіті Волині в 1566–1599 рр.

***Ключові слова:** шляхта, купівля-продаж, застава, дар, оренда, обмін.*

В процесі обігу земельних володінь шляхти на українських землях в складі Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ) і Речі Посполитої важливе місце займали пани і шляхта-зем'яни. Дана стаття присвячена дослідженню ролі панів і шляхти-зем'ян в системі перерозподілу земельних володінь всередині шляхетського стану на території Луцького повіту Волинського воєводства в період після реформ 1564–1566 рр. і до кінця XVI ст. Джерелами для дослідження цієї проблеми послуговували актові книги земського і гродського судів Луцького повіту з 1566 по 1599 рр.

В історіографії проблема обігу шляхетських земельних володінь висвітлена недостатньо, особливо що стосується українських земель періоду, що досліджується. Існують лише поодинокі праці зазначеної тематики. Так, в роботі українського історика В.Бобчука розглянуто соціально-економічні та генеалогічні сюжети шляхетського землеволодіння на території Кременецького повіту Волинського воєводства XVI ст.¹

В монографії російського дослідника С.Пашина зроблено аналіз проблеми генеалогії і земельних володінь перемишльської шляхти другої половини XIV – початку XVI ст.² Порівняно кращим є стан вивчення питань шляхетського землеволодіння в польській історіографії. Привертають увагу роботи, в яких висвітлено проблеми реконструкції земельних володінь різних груп населення. Зокрема Л.Поляшевський зробив реконструкцію шляхетського землеволодіння Каліського воєводства в

XVI ст.³, а М.Біскуп – Хелмінського и Мальборського воеводств в другій половині XVI ст.⁴. Особливо варто відмітити роботи польських істориків Х.Лашкевича і А.Пошпєха, котрі є тематично близькими до даної статті. Так, в монографії Х.Лашкевича досліджено торгіві операції з земельними володіннями хелмінської шляхти другої половини XVII ст.⁵. А.Пошпєх об'єктом дослідження обрав обіг шляхетських земельних володінь в Каліському повіті кінця XVI – середини XVII ст.⁶.

Значний вклад польські вчені внесли у вивчення правових аспектів шляхетського землеволодіння. Наприклад, проблемі заставного володіння на польському праві присвятив свою монографію Я.Матушевський⁷. Окремі роботи присвячені дослідженню питань шляхетського землеволодіння на литовсько-руському праві (Я.Адамус, П.Домбковський⁸), а також на польському праві періоду середньовіччя і ранньомодерного часу (Б.Лесінський⁹).

Згідно з нашими підрахунками, в межах Луцького повіту протягом 1566–1599 рр. зафіксовано 868 шляхтичів, які брали безпосередню участь в укладенні контрактів купівлі-продажу, застави, дару, оренди і обміну¹⁰.

Відзначимо, що шляхта на українських землях ВКЛ і Речі Посполитої становила єдиний стан лише де-юре, однак поділ, що виступав всередині стану, був досить строкатим. Він залежав від маєткового статусу, традиції і престижу роду. Безсумнівно, що такий поділ був тісно пов'язаний із матеріальним станом всієї родини. У польській історіографії приймаються різні критерії поділу шляхетського стану на його внутрішні групи та прошарки. Найчастіше таким критерієм виступає кількість сіл або їх частини, якими володіли шляхтичі, а також уряди, які ті посідали на повітовому або воеводському рівні. Для визначення соціальної градації в межах шляхетського стану автор використав класифікацію структури груп і прошарків привілейованого стану Волині і Центральної України середини XV – першої половини XVII ст., розроблену українською дослідницею Н.Яковенко. Вона включає в себе князів, панів, зем'ян-шляхту, шляхту-голоту і панцирних бояр¹¹. Важливим аспектом нашого дослідження є з'ясування обігу і співвідношення князівського і панського землеволодіння до інших груп шляхти. Тому ми умовно об'єднали три шляхетські прошарки (зем'ян-шляхту, шляхту-голоту і панцирних бояр) в один – шляхту-зем'ян.

Отже, між кількістю учасників обігу земельних володінь у Луцькому повіті існувала така пропорція. Князівська група становила 7,6% від усіх учасників обігу маєтностей, панська – 15,2%, група шляхтичів-зем'ян – 75,1%, інші – 2,1%. До категорії “інші” відносяться учасники угод-транзакцій не шляхетського походження. В основному, це євреї, духовні осо-

би та міщани. Як бачимо, в обігу земельних володінь із значним переважанням вирізняється коло шляхтичів, що віднесені нами до третьої групи (шляхтичі-зем'яни). Інші дві групи (князі і пани) у цьому відношенні становили, безперечно, меншість. Проте великий відсоток зем'янської верстви, про який йшлося вище, пояснювався великою економічною неоднорідністю цієї групи, серед якої були представники з великими матеріальними статками, і, відповідно, маєтковими позиціями, а також середні і малоземельні власники, що володіли одним-двома селами або ж їх частинами.

Важливо також простежити активність цих трьох шляхетських прошарків у процесі укладення договорів продажу, застави, оренди, а також угод обміну. Дарчі контракти в даному випадку до уваги не бралися, оскільки вони мали незначну ринкову вартість.

Таблиця 1. Участь шляхти в оформленні контрактів в Луцькому повіті (1566–1599 рр.)

Тип контракту	Князі		Пани		Шляхта-зем'яни	
	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%
Купівля-продаж	62	9,3	198	29,7	406	61
Застава	152	16,6	325	35,5	439	47,9
Оренда	5	10,9	17	36,9	24	52,2
Обмін	5	20,8	12	50	7	29,2
Разом	224	13,6	552	33,4	876	53

З вміщених у таблиці 1 даних випливає, що найактивнішими учасниками обігу земельних володінь серед трьох категорій панівного стану були зем'яни. Сумарна частка їх поземельних операцій становить понад половину (53%) від усіх укладених контрактів. У відсотковому співвідношенні зем'яни найбільше укладали договори купівлі-продажу (61%), а найменше брали участь в оформленні контрактів обміну (29,2%). Друге місце згідно з показниками активності посідають представники панського прошарку. За їх участю загалом було укладено 552 контракти усіх чотирьох типів, що складає понад 30% від загальної кількості договорів. Стабільні показники простежуються для дарчих, заставних і орендних угод (відповідно 29,7%, 35,5% і 36,9% від загальної кількості контрактів). Інша картина спостерігається щодо договорів обміну, частка яких сягала 50% від загальної кількості угод такого типу. Найменше трансакційних дого-

ворів серед трьох верств панівного стану укладали князі, загальна частка яких складає 13,6% від загальної кількості учасників контрактів. Найнижчі показники обігу земельних володінь у кількісному співвідношенні стали характерні для князів.

Певне коригування стосовно активності укладення угод вносять показники середньої кількості договорів, що припадали на одного представника тієї чи іншої шляхетської групи. Так, в середньому на одного представника князівської верстви припадало укладення 3,4 зазначених контрактів (без дарувань), на панську групу – 4,2, а найменше – на прошарок шляхти-зем'ян, один представник якої оформляв не більше, ніж 1,3 договора. Звідси можна дійти висновку, що загальна активність шляхти-зем'ян у сфері укладення угод-трансакцій не підтверджується персональними результатами укладення договорів окремими її представниками. Відносна ж пасивність князівської групи – навпаки, компенсується вагомими результатами укладення договорів окремими її членами. На одну особу панського прошарку, як з'ясувалося, припадало найбільше число відповідних контрактів – 4,2¹².

Отже, якщо брати до уваги те, скільки контрактів в середньому припадало на одного представника тієї чи іншої шляхетської групи, то виявляється, що найактивнішими учасниками обігу шляхетських земельних володінь у межах Луцького повіту були пани і князі. Помітно їм поступалися представники групи шляхти-зем'ян.

Справедливість цієї тези можна перевірити через підрахунок балансу набуття та втрати володінь, а також величини обороту, що здійснювали окремо члени кожної із зазначених вище верств шляхетського стану.

Щодо угод купівлі-продажу, то набуття, згідно з ними, земельних володінь розуміється в тому сенсі, що купувалися маєтки, села або їхні частини, а втрата – якщо вони збувалися, тобто продавалися. Набуття володінь за договорами відбувалося в разі отримання заставного володіння, а втрата – якщо відповідне володіння заставлялося. Випадки набуття і втрати володінь за умовами орендних договорів такі ж, які визначено для заставних контрактів.

Дані таблиці 2 свідчать, що в процесі укладення угод купівлі-продажу найбільшу активність виявили представники панського прошарку. В більшості випадків вони радше скуповували земельну власність, аніж її продавали, через це і баланс набуття-втрати виявився для них з плюсовими показниками. Друге місце посіли учасники договорів купівлі-продажу, які представляють князівську верству. Вони активно скуповували, а також продавали свої маєтності, наслідком чого стали мінімальні втрати їхніх володінь (лише у 13 випадках більше продавали, аніж купували).

Якщо пани і, певною мірою, князі зуміли примножити і розширити свої володіння, то шляхтичі-зем'яни змушені були більше продавати, аніж купувати, а тому і втрачали свої володіння.

Інша ситуація простежується у випадку із заставними контрактами. Тут повною мірою проявили свою активність представники групи шляхти-зем'ян. Вони майже вдвічі більше отримували заставні володіння, ніж віддавали їх у заставу. Це засвідчує те, що представники цієї шляхетської групи мали можливість надавати кредити й отримувати з цього певні прибутки. Водночас, такий висновок не варто поширювати на всіх шляхтичів-зем'ян. Кредитні операції могли здійснювати лише представники вузького кола тієї шляхетської групи, які зуміли поліпшити свій матеріальний стан на хвилі реформаційних перетворень 60-х років XVI ст. Значну активність у процесі заставляння маєтностей (значить, і втрати своїх маєтностей на певний термін) проявили представники панської і, особливо, князівської верств. Останні втричі більше заставляли свої маєтності, аніж брали у заставне володіння. Для панського прошарку така ситуація виявилася дещо кращою: пани 139 разів отримували маєтності у заставне володіння, а 188 – віддавали. Очевидно, що представники цих шляхетських груп потребували готівку, на яку, припускаємо, здійснювали купчі операції.

Таблиця 2. Баланс набуття та втрат володінь шляхти в Луцькому повіті (1566–1599 рр.)

<i>Тип угоди</i>	<i>Групи шляхти</i>	<i>Набуття (кількість угод)</i>	<i>Втрата (кількість угод)</i>	<i>Різниця</i>
Купівля-продаж	<i>Князі</i>	27	30	-3
	<i>Пани</i>	144	116	+28
	<i>Зем'яни</i>	184	219	-35
Застава	<i>Князі</i>	32	128	-96
	<i>Пани</i>	139	188	-49
	<i>Зем'яни</i>	292	153	+139
Оренда	<i>Князі</i>	0	6	+6
	<i>Пани</i>	10	9	+1
	<i>Зем'яни</i>	11	14	-3

В процесі укладення орендних договорів на плаву змогли утриматися також представники панської групи. Лише у випадку з ними простежується позитивний баланс набуття-втрати маєтностей на умовах оренд-

ного володіння. Шляхтичі-зем'яни, здебільшого, все ж віддавали свої маєтності у тимчасове володіння. А представники князівської групи взагалі не користувалися орендними маєтностями – вони лише віддавали їх в оренду іншим шляхтичам.

Таким чином, показники балансу набуття та втрати володінь загалом підтверджують наш висновок про більшу активність у сфері обігу шляхетських земельних володінь представників панської та князівської групи, порівняно з шляхтою-зем'янами.

Важливо також з'ясувати те, як представники тих чи інших шляхетських груп накопичували готівку, а також чи могли вони надавати кредити та купувати маєтності. Для цього потрібно проаналізувати договори, звернувши увагу на показники загальної величини сум, які були задіяні кожною із шляхетських груп в операціях купівлі-продажу, застави і оренди. У графі “набуття” таблиці 3 показано суми, які отримували шляхтичі внаслідок здійснення ними зазначених трансакційних операцій, у графі “втрата” – пов'язані із заставами та орендами суми, які йшли на придбання маєтностей та кредитування.

Таблиця 3. Баланс фінансової активності шляхетських груп за угодами-трансакціями в Луцькому повіті (1566–1599 рр.)

<i>Тип угоди</i>	<i>Групи шляхти</i>	<i>Набуття (копи грошів)</i>	<i>Втрата (копи грошів)</i>	<i>Різниця (копи грошів)</i>
Купівля-продаж	<i>Князі</i>	69486	52522	+16964
	<i>Пани</i>	113415	147589	-34174
	<i>Зем'яни</i>	212492	182221	+30271
Застава	<i>Князі</i>	316126	201977	+114149
	<i>Пани</i>	137985	140113	-2128
	<i>Зем'яни</i>	118800	237392	-118592
Оренда	<i>Князі</i>	5025	0	+5025
	<i>Пани</i>	3211	2521	+690
	<i>Зем'яни</i>	3598	4612	-1014

У фінансовому відношенні найбільший прибуток від операцій купівлі-продажу отримали шляхтичі-зем'яни, баланс яких мав плюсовий показник і склав понад 30000 коп грошів (див. таблицю 4). Вдвічі менші прибутки отримали репрезентанти князівської групи. Представники ж панського прошарку зазнали втрат у сумі понад 34000 коп грошів. Така ситуація не випадкова, бо саме пани доклали найбільших зусиль для скуповуван-

ня земельної власності, що було характерно і для князів, які у фінансовому відношенні не набагато відстали від панів. Шляхтичі-зем'яни, особливо малоземельні та з слабким господарським ресурсом, змушені були вдаватися до продажу своїх володінь. Частина з них зовсім втратила будь-яку власність і перейшла на службу до князів і панів, а також більш впливових і заможних шляхтичів. Деяким з них вдавалося отримати за свою службу певну вислугу. Інші ж ставали служилими боярами, що володіли одним-двома дворами в маєтку сюзерена і часто вели господарство своїми силами, не маючи у підданстві власних селян.

Для представників групи шляхти-зем'ян характерним було і те, що вони стали найактивнішими кредиторами. Постає питання: звідки особи нижчої соціальної шляхетської групи могли почерпнути досить значні грошові суми для їх подальшого надання у кредит? Судячи з усього, приблизно третину коштів вони отримали від продажу своїх володінь та нерухомості, певну частину – від прибутків господарської діяльності. Можливо, вони мали ще якісь прибутки. Можна припустити, що значними фінансовими ресурсами володіла тільки певна група шляхтичів-зем'ян. Решта ж з них були досить заможні, однак не змогли отримати більш престижні соціальні титули, оскільки після реформ 60-х років XVI ст. їх надання загальмувалися. За даними таблиці 4 видно, що активним кредитуванням займалися також і члени панської групи, про що свідчить мінусовий баланс сум заставних операцій.

Подібна ситуація щодо надання і отримання кредитів простежується і з орендними договорами. Як і у випадку із заставами, шляхтичі-зем'яни витрачали більші суми на отримання орендних земельних володінь, ніж надання їх в оренду. Грошовий баланс набуття-втрати земельних володінь представників панської групи залишився майже однаковим. Натомість князі лише віддавали свої землі в оренду іншим шляхтичам, внаслідок чого отримали кредитів на суму понад 5000 кіп грошів.

Таким чином, найбільші прибутки (загальна сума понад 136000 кіп грошів) від здійснення трансакційних операцій отримали князі. Найбільших втрат (майже 90000 кіп грошів) зазнали представники групи шляхти-зем'ян. Натомість втрати панів були мінімальні (близько 36000 кіп грошів)¹³.

Про фінансову активність представників кожної із шляхетських груп свідчать також дані про середню величину грошових сум, що припадають на одного члена тієї чи іншої групи. Судячи з цього, найбільші фінансові можливості в укладенні угод-трансакцій (до уваги беруться суми, які витрачалися на придбання маєтностей або отримання їх від заставних чи орендних володінь) мали представники князівської верстви (3856 кіп

грошів на одну особу). За ними ідуть пани (2198 кіп грошів), а в шляхтичів-зем'ян такі можливості, як випливало з підрахунків, були зовсім незначні (650 кіп грошів). Суттєва різниця між середньою величиною сум, що припадають на одного представника князівської групи і шляхтичів-зем'ян, свідчить про значне зосередження готівки в руках осіб вищої шляхетської групи та відносно невеликі грошово-готівкові ресурси членів нижчої привілейованої групи. Останні змушені були вдаватися до різних трансакційних операцій з метою уникнення фінансового дефіциту.

Підсумовуючи вищесказане, можна дійти висновку, що безумовна перевага шляхтичів-зем'ян у сфері, яка стосується відношення загальної кількості учасників угод-трансакцій до кількості укладених ними таких договорів, не підкріплюється таким показником, як відношення кількості угод, що припадають на одну особу до відповідної величини грошових витрат. Причому у цьому відношенні простежується явна перевага князів та панів.

Найактивніші пани-контрактанти

Щоб простежити тенденції змін у структурі земельної власності луцької шляхти, є потреба розглянути конкретні випадки набуття та втрати останнього, а також передачі цієї власності у заставу або оренду. Стосовно цього, велику роль відігравали особи, які здійснювали такі контракти, а також їх соціально-політичний статус. При визначенні найактивніших контрактантів до уваги бралися такі основні критерії: 1) кількісні показники угод, які вони здійснювали (в результаті укладення цих угод відбувався перехід земельних володінь у повну та часткову, на певний термін, власність); 2) показники величини обороту зазначених контрактів. Основними джерелами при дослідженні питання, що розглядається, є договори купівлі-продажу, застави та, у меншій мірі, оренди.

Таким чином, проаналізуємо трансакційні операції представників панської групи. Досить значні економічні і маєткові позиції у повіті посідав Василь Гулевич, який обіймав уряд володимирського войського. Протягом періоду, що розглядається, він здійснив вісімнадцять торговельних операцій. У сімнадцяти з них виступав як покупець земельних помість, і лише в одній – як продавець. Причому, останній контракт він уклав із своїм зятем князем Ю.Пузиною. Згідно цього контракту, В.Гулевич у березні 1599 р. продав Ю.Пузині маєтки Долге, Борисковичі і Цевів за відносно невелику суму – 1500 золотих польських¹⁴ (750 кіп грошів). Про невелику суму даного контракту вказує таке порівняння: у лютому та березні 1587 р., володимирський войський купив четверту і другу частини маєтку Долгого за 500 і 4000 кіп грошів відповідно у свого брата Михайла Гулевича і племінників Миколи і Михайла Гулевичів-

Должських¹⁵. Очевидно, що ціни, вказані в умовах контрактів, не завжди відповідали реальній вартості земельної власності.

Об'єктом купівель В.Гулевича здебільшого були частини маєтків або сіл, розташованих у Луцькому повіті. І лише одна купча угода свідчить про придбання володимирським війським маєтності у сусідньому Володимирському повіті¹⁶. Скуповуючи окремі частини володінь у різних власників, він, таким чином, міг придбати всю маєтність цілком або ж значну її частину. Загалом, В.Гулевич уклав контрактів на суму понад 11000 кіп грошів (причому ціну на одну із таких угод в документі не зазначено). Загальний баланс його торгівельних операцій склав мінус 10590 кіп грошів. Це означає, що володимирський війський витратив значну суму грошей на розширення своїх володінь. Зазначена сума витрат свідчить про високий майновий статус цього шляхтича та реальну можливість обіймати престижні урядові посади.

Ще більші майнові статки мав луцький війський Іван Чаплич-Шпановський (з 1589 по 1597 рр. він був київським каштеляном¹⁷). У цьому можна перекоонатися з торгівельних угод, які були укладені за його участю. Матеріали луцьких актових книг містять інформацію про 51 угоду купівлі-продажу земельної власності, що їх здійснив І.Чаплич-Шпановський. На відміну від В.Гулевича, І.Чаплич-Шпановський активно як купував маєтки, так і продавав їх. Продажі стали для нього значною статтею прибутків (понад 20000 кіп грошів), хоча торгівельний баланс у нього також був від'ємним (22684 копи грошів).

Об'єктом купівель І.Чаплича-Шпановського зазвичай були частини маєтків і сіл, а інколи і цілі володіння. Чималі володіння мав цей шляхтич у місті Тайкури. Про це свідчить серія здійснених ним купівель окремих частин міста, якими володів шляхтич Іван Зверь, після смерті якого вони були успадковані його дружиною, братом і сестрою. Так сталося, що після смерті глави родини нащадки не змогли зберегти в цілісності родові володіння: разом із частинами міста вони продали і свої успадковані частини села Посягви¹⁸. Привертає увагу те, що луцький війський впродовж одного дня (7 березня 1578 р.) уклав 6 контрактів купівель із нащадками Івана Зверя на загальну суму 2520 кіп грошів і, таким чином, в черговий раз розширив свої володіння.

Потрібно зазначити, що більшість своїх контрактів І.Чаплич-Шпановський уклав за 16 років (з 1569 по 1586 рр.), і лише 3 угоди були укладені у 1590 році, а по цьому – жодної. Можливо, що по 16 роках активної діяльності у сфері земельної торгівлі луцький війський достатньо задовольнив свої маєткові потреби і після 1589 р. (початок його сенаторської кар'єри) зосередив увагу на політиці.

Варто також відзначити, що В.Гулевич та І.Чаплич-Шпановський досить активно заключали і заставні угоди. Зокрема, володимирський військний у двох випадках надав кредити на загальну суму 244 копи грошів, а двох інших – заставляв свої маєтності, отримавши прибуток у сумі 490 кіп грошів. Натомість його брат Григорій Гулевич кілька разів лише віддавав свої володіння у заставу, отримавши прибуток у сумі 2450 кіп грошів.

Набагато більший грошовий оборот здійснив І.Чаплич-Шпановський, оформивши тридцять два договори застави, внаслідок чого отримав прибуток у сумі понад 21000 кіп грошів. Його економічні позиції, вочевидь, були сильніші, порівняно з володимирським війським. Сума наданих ним кредитів (8 операцій) склала 5308 кіп грошів. Заставні контракти загалом дали йому прибуток в сумі понад 27000 кіп грошів. Якщо зважити на те, що І.Чаплич-Шпановський у п'яти орендних договорах із шести орендував земельні володіння в інших шляхтичів, то до його прибутків потрібно додати ще кілька тисяч кіп грошів.

Високий статус повітового урядника Василя Гулевича відкривав дорогу до розширення маєтностей через їх придбання для інших членів родини Гулевичів. Серед них своєю діловою активністю вирізнявся Дем'ян Гулевич, який здійснив п'ять торговельних обороток, приєднавши до своїх володінь кілька сіл. Так, 30 червня 1580 р. він купив більші частини сіл Грушовни і Озерян у батьків своєї дружини Івана і Пелагії Патрикіїв-Курозвонських (це були представники групи шляхти-зем'ян, що ж до Івана Патрикія-Курозвонського, то протягом 1567–1578 рр. він обіймав уряд кременецького підкоморія) за 2000 кіп грошів¹⁹. Вже 28 липня того ж року шляхтич докупив решту частин цих сіл у теці Пелагії за 200 кіп грошів²⁰. У 1593 р. Дем'ян Гулевич виступив у ролі покупця Дашківської частини села Гуляльників за 100 кіп грошів, яку придбав у братів Григорія і Федора Гуляльницьких²¹. Через два роки (1595 р.) він купив село Баківці в Івана Гулевича за 3000 кіп грошів²², наступного 1596 р. – частину села Грушовни за 2000 кіп грошів у князя Станіслава Воронецького²³. А ще перед початком своїх основних купівель він придбав третю частину сядиби у Луцьку у ще одного з Гулевичів – Михайла – за 14 кіп грошів²⁴.

Таким чином, на розширення своїх володінь (в основному, за рахунок купівель у своїх родичів) Дем'ян Гулевич витратив доволі велику суму, що дорівнювала 7314 копам грошів.

Серед представників панської групи неабиякою активністю відзначалися і шляхетські родини Семашків та Хрінницьких, окремі члени яких також посідали престижні уряди у Волинському воеводстві. Зокрема, з роду Семашків найбільше трансакційних угод уклав Олександр Семашко, котрий у 1566–1581 рр. посідав уряд володимирського підкоморія, а

в 1585–1587 рр. був брацлавським каштеляном. Із 14 купчих угод, укладених всіма членами родини Семашків, він здійснив один продаж і п'ять купівель. Тобто, на його участь припала майже половина торговельних операцій із земельною власністю від загальної кількості, яку здійснили Семашки. Із 29 заставних угод Семашків 18 були укладені Олександром. Володимирський підкоморій приєднав до своїх володінь шляхом купівлі село Липи, придбавши його за 4000 кіп грошів у шляхтянки Ганни Згличинської²⁵, а також маєтки Рикань і Митищі, давши за них 4000 золотих польських²⁶. Окрім того, він придбав маєтність Лаврове, купивши її окремими частинами у братів Івана²⁷ та Романа Козинських²⁸, на загальну суму 1300 кіп грошів. За досить велику суму (1000 кіп грошів) О.Семашко продав своїх маєтки Вишневе і Верпятин, які у нього купив шляхтич Щасний Галезький в 1593 р.²⁹ Судячи з цього, для здійснення таких купчих операцій він скористався грошима із заставних угод (16 контрактів), за умовами яких отримував кредити під заставу своїх маєтностей.

Неабияк розширив свої володіння також представник родини Хрінницьких – Іван, який обіймав посаду луцького земського підсудка (1579–1602 рр.) та луцького земського судді (1602–1624 рр.). Формувати свої маєтності І.Хрінницький розпочав відразу після обрання його на земський уряд. За спостереженнями Н.Старченко, урядовці Володимирського повіту також використовували свою службу як інструмент для успішної ділової активності. Дослідниця відзначає, що “сама канцелярія, зосереджуючи готівку в своїх руках, перебуваючи в центрі публічного життя регіону (а, отже, володіючи інформацією), схоже, виконувала функції банку”³⁰. Луцький підсудок, як свідчать джерела, також вміло скористався своїм службовим становищем. Він здійснив один продаж і одинадцять купівель, більшість з яких припадає на 1581–1584 рр., коли відбувалося стрімке формування головних його володінь. Так, у 1581, 1583 і 1584 рр. І.Хрінницький скупив батьківські маєтності – частини сіл Хрінники, Толшижин, Курозвони, Лопавші, Вичулкове, Селище і Любин (фіксуються у поборовому реєстрі 1570 р. за Михайлом Хрінницьким, окрім Селища і Любина) спершу в подружжя Матвія і Ганни Рогозенських за 2000 кіп грошів³¹; через два роки він також купив у них за 1000 кіп грошів³², а інші їхні частини маєтностей купив у подружжя Кіндика і Пелагії Хом'яків-Смордовських за 1200 кіп грошів³³. Після повернення родових маєтностей він розширив їх купівлею села Смикова (також скуповував його частинами чотирма купчими операціями у трьох власників: Уляни Гретчиної за 300 кіп грошів³⁴, Пелагії Ламан двічі по 400 кіп грошів³⁵ та Уляни Смиковської за 300 кіп грошів³⁶) та частини села Берестечка, придбаних у шляхтянок Раїни Русин-Берестецької за 200 кіп грошів³⁷ і Наста-

сії Сокол за 800 золотих польських³⁸. До цього слід додати купівлю села Свищова, набутого в результаті оформлення угоди купівлі-продажу із шляхтичами Федором і Андрієм Загоровськими (1000 кіп грошів)³⁹.

Луцький підсудок проявив себе також активним кредитором. Із 10 заставних договорів він вісім разів надавав кредити, а двічі – віддавав свої маєтки у заставу. Наприклад, у 1583 р. Іван Хрінницький віддав у заставу село Курозвони своєму брату Прокопу Хрінницькому за 500 кіп грошів⁴⁰ (термін у договорі не вказано). Свій маєток Берестечко він заставив вицезгаданій шляхтянці Раїні Русин-Берестецькій за 100 кіп грошів на один рік⁴¹. Натомість він надав кредитів на значно більшу суму, загальна величина яких склала 5280 кіп грошів.

При здійсненні трансакційних операцій луцький підсудок підтримував також своїх родичів. Зокрема, брат І.Хрінницького Василь оформив вісім контрактів купівлі-продажу, чотири рази він продавав свої маєтності, а в решті випадків – купував. Ще один його брат – Прокіп Хрінницький – здійснив одну купівлю, один продаж і шість заставних операцій.

Привертає увагу ділова активність представника панської групи – Федора Рудецького. Він не посідав ніяких урядів (принаймні нам не вдалося віднайти про це якісь відомості), а проте здійснював свої економічні операції з чималим розмахом. Ним, зокрема, було укладено вісім угод купівлі-продажу, у більшості випадків з яких він виступав покупцем маєтностей. Внаслідок цього він придбав нові володіння як на території повіту, так і в самому Луцьку. Приміром, Ф.Рудецький став власником маєтку Чорна⁴², неназваного в документі фільварку⁴³, а також Балцеровського і Яцковицького дворів⁴⁴, “пляцу” і ґрунту⁴⁵ та двох “пляців”⁴⁶ у Луцьку. На це він витратив 2446 кіп грошів, натомість отримав 750 кіп грошів від продажу нерухомості в Луцьку.

Матеріали заставних договорів, укладених за участю Ф.Рудецького, засвідчують його значні фінансові можливості. Із таких дев’яти заставних угод він у восьми випадках виступав кредитором, причому отримав у заставне володіння певні маєтності на умовах користування та розпорядження ними (лише у двох випадках була оформлена застава без держання). Причому він надав кредитів на загальну суму 2267 кіп грошів. Можна припустити, що цей шляхтич повернув кредит з великим зиском для себе.

Представники панської групи успішно укладали орендні договори. Серед панів можна виділити І.Чаплича-Шпановського (шість оренд, грошовий оборот яких склав 2686 кіп грошів), О.Семашка і В.Гулевича, котрі уклали по одному орендному контракту, а також Марка Жоравницького (три оренди з грошовим оборотом у майже 1000 кіп грошів), батька луцького підкоморія (1580–1585 рр.) Михайла Жоравницького.

Таким чином, розгляд економічної діяльності у сфері обігу земельних володінь представників панської групи свідчать про дедалі зростаючу роль залежності капіталу від влади і навпаки. Як виявилось, перевага маєткових та економічних позицій зберігалася за “старожитною шляхтою”, тобто панською групою, члени котрої посідали уряди різних рівнів. Варто зазначити, що в окремих випадках високі урядові посади створювали широкі можливості для представників панської групи шляхетського стану для формування та розширення своїх помість.

Найактивніші контрактанти з числа шляхти-зем'ян

Менш активні були представники групи шляхти-зем'ян. Утім, це не применшує їхню роль в економіці повіту. Хоча в обігових земельних операціях вони набагато відставали від відповідних показників, що їх демонстрували князі та пани, існує потреба проаналізувати їхні дії на цьому специфічному ринку обігу земельних володінь.

Серед чисельної групи представників шляхти-зем'ян помітно вирізняється кілька її представників та цілих родин. Йдеться, зокрема, про родину Гуляльницьких. Ця багаточисельна родина (лише в укладенні договорів купівлі-продажу брали участь двадцять її членів, а застав – п'ятнадцять) сорок шість разів оформляла контракти купівлі-продажу та вісімнадцять разів – застави⁴⁷. У більшості випадків об'єктом трансакційних операцій був їхній родовий маєток і село Гуляльники. Невеликими частинами він то продавався, то знову купувався, заставався чи викупувався. Через це власниками дрібних частин Гуляльницького маєтку по чергово були близько двадцяти членів (точне число власників встановити не вдалося) цієї родини.

На відміну від Гуляльницьких, розширити свої володіння вдалося луцькому зем'янину Богушу Зайцю. Він завдячує стрімкому злету своєї кар'єри та формуванню маєтностей службі князям Сангушкам, а пізніше – князю К.Острозькому. Неабияку роль у цьому відіграла його успішна адвокатська практика. Зокрема, у 1585 р. він здійснив три купчі операції, внаслідок чого придбав маєтки Зденіж за 4000 кіп грошів⁴⁸, Шельовець за 300 кіп грошів⁴⁹ та село Березолупи за 2000 кіп грошів⁵⁰. Усі ці маєтності Б.Заєць, очевидно не без підтримки свого патрона, купив у луцького войського І.Чаплича-Шпановського. А ще раніше, у 1572–1573 рр., луцький адвокат придбав частину маєтку Гуляльники на загальну суму 130 кіп грошів, оформивши при цьому три купчі договори з Прокопом⁵¹, Яськом⁵² та Федором Гуляльницькими⁵³. Згодом (1595 р.) він вигідно продав свою частину Гуляльників (а також частину, успадковану від батька Богдана Зайця) шляхтичу Єрмогену Шишці за 1000 кіп грошів⁵⁴. Не менш вдало Б.Заєць скористався заставними операціями, отримавши

у заставне володіння село Міловші від Івана Чаплича-Шпановського у сумі 630 кіп грошів терміном на один рік⁵⁵. Окрім цього, він взяв кредит на суму 2000 кіп грошів терміном на два роки у шляхтича Михайла Витонізького, забезпечивши останнього своїми селами Зденіжем, Березолупа-ми та частиною Гуляльників⁵⁶.

Отже, можна стверджувати, що “адвокатська практика, – як слушно зауважує Н.Старченко, – в умовах існування досить закритої шляхетської корпорації була чи не найкоротшим шляхом (хіба що за винятком вдалого шлюбу) до реалізації життєвих очікувань небагатого (і не родовитого – Авт.) шляхтича”⁵⁷.

Менш скромними виявилися результати купівель луцького земського писаря (1566–1596 рр.) Михайла Коритенського. Йому вдалося придбати лише Голетовський млин з гребельним митом⁵⁸ (місце розташування у документі не вказано) та двір у Луцьку⁵⁹ на загальну суму у 300 кіп грошів. За ним не було помічено і укладення заставних чи орендних договорів.

Активними учасниками оформлення договорів купівлі-продажу показали себе шляхтичі-зем’яни Станіслав Держановський (чотири контракти) та Мартин Менжинський (сім контрактів). Перший з них у 1572 р. за умовами двох купчих договорів придбав частину Шеловецького двору в Гуляльниках у Марини і Ждани⁶⁰ та Тетяни Гуляльницьких⁶¹ за 100 кіп грошів. Через десять років (1583 р.) шляхтич продав цей двір з додачею частини поля за 140 кіп грошів⁶². Як бачимо, С.Держановський в кінцевому разі так і не зміг розширити свої володіння, що не можна сказати про Мартина Менжинського, який додав до своїх володінь нові маєтності, прикупивши маєтки Русивль і Капустяни у кн. Яхима і Ганни Корецьких⁶³, частини села Олізарова у Матвія Лосицького⁶⁴, маєток Клечані в І.Чаплича-Шпановського⁶⁵ та Вертиковський двір в Луцьку у Марії Зарецької⁶⁶. За ці купівлі шляхтич заплатив 2730 кіп грошів (сума навіть для шляхти середньої руки чи не фантастична). Значну суму він отримав і від своїх продаж (понад 1000 кіп грошів).

Вдалу кредиторську політику провадили клієнт кн. Ю.Корецького – Томіло Манцевич, а також дядько одного із найбагатших представників панської групи Матвія Єло-Малинського (за даними подимного тарифу 1629 р. родина Єло-Малинських володіла 1931 двором, що надавало їй статус магнатської родини в Речі Посполитій) – Антон Яловицький. Зокрема Т.Манцевич надав кредитів своєму патрону на загальну суму майже 3000 кіп грошів (чотири контракти). А.Яловицький кредитував як князів Ю.Корецького і Ю.Чорторійського, так і інших впливових шляхтичів повіту на загальну суму 7000 кіп грошів.

Отже, представники групи шляхти-зем’ян значною мірою здійснюва-

ли свою активну економічну діяльність завдяки підтримці родинних та патронально-клієнтарних зв'язків, живучість і дієвість яких проявлялася на всіх рівнях шляхетської ієрархії.

Таким чином, протягом понад 30 років економічної діяльності шляхти Луцького повіту, пов'язаної з обігом земельних володінь, проявилися виразні тенденції змін у структурі шляхетського землеволодіння. Так, на рівні 40–42% зосередилися маєтності у представників панської групи (зросли на 3–5% за рахунок як купівель, так і тимчасового заставного володіння, набутих у князів та зем'ян, а також внутрішньогрупового перерозподілу маєтностей). У випадку із групою шляхти-зем'ян, відбулося зменшення до 13–15% (земельні володіння скоротилися на 4–5% за рахунок відтоку маєтностей в результаті продажу та віддання у заставне володіння в основному представникам панської групи).

Окрім міжгрупового перерозподілу земельних володінь, відбулися зміни у маєткових позиціях всередині кожної із шляхетських груп. Більш інтенсивний обіг земельних володінь шляхти всередині привілейованих груп і прошарків вказує на ще низький рівень торгово-грошових та обігових операцій з їхньою власністю. Земля ще не виступала повною мірою як товар. Натомість такі товарні тенденції поступово набирали силу серед представників панської групи, окремі члени яких вдало скористалися ситуацією для розбудови та прибільшення своїх маєтностей. Характерно, що такий процес був притаманний не лише для Луцького повіту, а й для інших регіонів Речі Посполитої, і незмінно зберігався до середини XVII ст.

Примітки

1. *Собчук В.Д.* Знать Південної Волині на схилі середніх віків. Історико-генеалогічне та історико-географічне дослідження / Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Львів, 2002. – 18 с.
2. *Пашин С.С.* Пермьшльская шляхта второй половины XIV – начала XVI века. Историко-генеалогическое исследование. – Тюмень, 2001. – 172 с.
3. *Polaszewski L.* Własność feudalna w województwie Kaliskim w XVI wieku. – Poznań, 1976. – 57 s.
4. *Biskup M.* Rozmieszczenie własności ziemskiej województwa Chełmińskiego i Malborskiego w drugiej połowie XVI w. (mapa i materiały). – Toruń, 1957. – 110 s.
5. *Łaszkiwicz H.M.* Dziedzictwo czy towar? Szlachecki handel ziemią w powiecie chełmskim w II połowie XVII wieku. – Lublin, 1998. – 283 s.
6. *Pospiech A.* Majętności na sprzedaż. Szlachecki handel ziemią w przemiany struktury majątkowej w powiecie Kaliskim w latach 1580–1655. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1989. – 277 s.
7. *Matuszewski J.S.* Zastaw nieruchomości w polskim prawie ziemskim do końca XV stulecia. – Uniwersytet Łódzki, 1979. – 181 s.

8. *Adamus J.* Zastaw w prawie Litewskim XV i XVI wieku. – Lwów, 1925. – 141 s.;
Dąbkowski P. Dobra rodowe i nabyte w prawie litewskim od XIV do XVI wieku. – Lwów, 1916.
– 117 s.

9. *Lesiński B.* Prawne problemy własności ziemskiej w średniowiecznej Polsce //
Czasopismo prawno-historyczne. – 1971. – T.XXIII. – Z.2. – S.183-205; *Lesiński B.* Wyderk
czyli sprzedaż nieruchomości z prawem odkupu w prawie polskim od XV do XVII wieku //
Czasopismo prawno-historyczne. – 1976. – T.XXVIII. – Z.1. – S.19-67; *Lesiński B.* O prawnych
formach kredytu w Polsce średniowiecznej // Czasopismo prawno-historyczne. – 1980. –
T.XXXII. – Z.2. – S.187-196.

10. Підрахунки зроблені за матеріалами: Центральний державний історичний
архів України в м.Києві (далі – ЦДІАУК). – Ф.25 (Луцький гродський суд). – Спр.8-
19, 21-27, 29, 31-32, 34, 37-40, 43-46, 48, 50, 53-55, 57, 459-460; Ф.26 (Луцький земський
суд). – Спр.1-13, 62.

11. *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і
Центральна Україна). – К., 1993. – С.70-71.

12. Тут і далі всі підрахунки зроблені за матеріалами: ЦДІАУК. – Ф.25. –
(Луцький гродський суд). – Спр.8-19, 21-27, 29, 31-32, 34, 37-40, 43-46, 48, 50, 53-55, 57,
459-460; Ф.26 (Луцький земський суд). – Спр.1-13, 62.

13. Там же.

14. ЦДІАУК. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.433-434 зв.

15. Там же. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.37. – Арк.35 зв.-37 зв., 293 зв.-296 зв.

16. Там же. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.512-515.

17. Національна бібліотека України ім.В.Вернадського. Інститут рукописів. –
Ф.П. – Спр.30539. – Арк.10.

18. ЦДІАУК. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.18. – Арк.144 зв.-145, 149 зв.-150, 155 зв.-156,
156-157, 157-158, 160 зв.-161.

19. Там же. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.34 зв.-35.

20. Там же. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.22. – Арк.116 зв.-118.

21. Там же. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.132 зв.-134.

22. Там же. – Спр.62. – Арк.696 зв.-698 зв.

23. Там же. – Спр.10. – Арк.142-144.

24. Там же. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.21. – Арк.465.

25. Там же. – Спр.15. – Арк.75-77.

26. Там же. – Спр.18. – Арк.457-458.

27. Там же. – Спр.10. – Арк.360 зв.-362, 362 зв.-364.

28. Там же. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.348-351.

29. Там же. – Спр.8. – Арк.101-103.

30. *Старченко Н.* Шлюбна стратегія вдів і кілька проблем навколо неї (шляхет-
ська Волинь кінця XVI ст.) // Київська старовина. – 2000. – №6. – С.72.

31. ЦДІАУК. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.105-108 зв.
32. Там же. – Арк.436-438.
33. Там же. – Арк.480-482.
34. Там же. – Арк.681-684.
35. Там же. – Арк.684-688; Ф.25. – Оп.1. – Спр.29. – Арк.360 зв.-365.
36. Там же. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.29. – Арк.354 зв.-356 зв.
37. Там же. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.688 зв.-690.
38. Там же. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.32. – Арк.189-194 зв.
39. Там же. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.417-417 зв.
40. Там же. – Арк.210-210 зв.
41. Там же. – Спр.4. – Арк.662-662 зв.
42. Там же. – Спр.6. – Арк.489 зв.
43. Там же. – Спр.13. – Арк.666-668 зв.
44. Там же. – Спр.4. – Арк.883-885 зв.
45. Там же. – Спр.6. – Арк.124-125.
46. Там же. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.32. – Арк.220-224 зв.
47. Підрахунки зроблені за матеріалами: ЦДІАУК. – Ф.25 (Луцький гродський суд). – Спр.8-19, 21-27, 29, 31-32, 34, 37-40, 43-46, 48, 50, 53-55, 57, 459-460; Ф.26 (Луцький земський суд). – Спр.1-13, 62.
48. Там же. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.210 зв.-212.
49. Там же. – Арк.414 зв.-416 зв.
50. Там же. – Арк.420 зв.-421 зв.
51. Там же. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.13. – Арк.606-607 зв.
52. Там же. – Арк.609-610.
53. Там же. – Спр.14. – Арк.17-19.
54. Там же. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.62. – Арк.422 зв.-426 зв.
55. Там же. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.229-233.
56. Там же. – Спр.5. – Арк.416 зв.-420.
57. *Старченко Н.* Умоцовані – прокуратори – приятелі. Хто вони? (становлення інституту адвокатури на Волині в кінці XVI ст.) // Соціум. Альманах соціальної історії. – К., 2002. – Вип.1. – С.131.
58. ЦДІАУК. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.199-203 зв.
59. Там же. – Спр.11. – Арк.465-465 зв.
60. Там же. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.13. – Арк.242-243 зв.
61. Там же. – Арк.243 зв.-244 зв.
62. Там же. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.655-656 зв., 664 зв.-666 зв.
63. Там же. – Спр.5. – Арк.60-63 зв.

64. Там же. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.17. – Арк.217 зв.-219.
65. Там же. – Арк.222-223.
66. Там же. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.426-428.

Резюме

В статье выясняются обороты и соотношение княжеского и панского землевладения по отношению к другим группам шляхты на Волыни в 1566–1599 гг.

Одержано 25 квітня 2005 р.

УДК 94 (477) “15-16”

В.А.Смолій, В.С.Степанков

СТАНОВЛЕННЯ КОЗАЦЬКОГО ПОЛІТИЧНОГО СЕПАРАТИЗМУ

В статті аналізується процес формування української державної ідеї впродовж кінця XVI – першої половини 1648 р. Встановлено, що на літо 1648 р. козацька старшина вбачала мету повстання у перетворенні козацької України в державне утворення в складі Речі Посполитої.

Ключові слова: українська державна ідея, козацька старшина.

Актуальність порушеної у статті проблеми зумовлюється необхідністю з'ясування комплексу питань, пов'язаних із розвитком політичної культури українського суспільства в період пробудження національної свідомості. Її важливою складовою стала державна ідея, що у своїй еволюції пройшла складний шлях від політичних орієнтацій козацтва на урівняння своїх прав із шляхетськими до програми утворення незалежної Української держави. В статті розглядається формування підвалин козацького політичного сепаратизму. Окремі аспекти цієї проблеми висвітлювалися у працях В.Брехуненка, Л.Винара, М.Грушевського, Я.Дашкевича, І.Крип'якевича, С.Леп'явка, Ю.Мицика, М.Нагельського, С.Плохія, П.Саса, В.Щербака, Н.Яковенко й інших авторів. Разом з тим, продовжує залишатися ряд питань (творення козацькою владних структур, кристалізація політичних прав на козацький регіон, рівень політичної свідомості старшини у 30-х рр. XVII ст., зміст політичної програми керівників повстання впродовж зими-весни 1648 р. тощо), які вимагають свого уточнення й переосмислення.